

PALEO- AKTUEEL

ARCHEOLOGIE IN 1997

9

RUG

Auteursrechten voorbehouden

Copyright 1998, Groninger Instituut voor Archeologie, Rijksuniversiteit Groningen

Druk- en bindwerk: Universiteitsdrukkerij, RuG

Omslag: golvend dekzand in de Wildervanksterdallen (pp. 23-26)

Omslagontwerp: J.M. Smit

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen
mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn voorzien

Inlichtingen: Groninger Instituut voor Archeologie, Poststraat 6, 9712 ER Groningen

ISBN 90-367-0945-8

PALEO-AKTUEEL

9

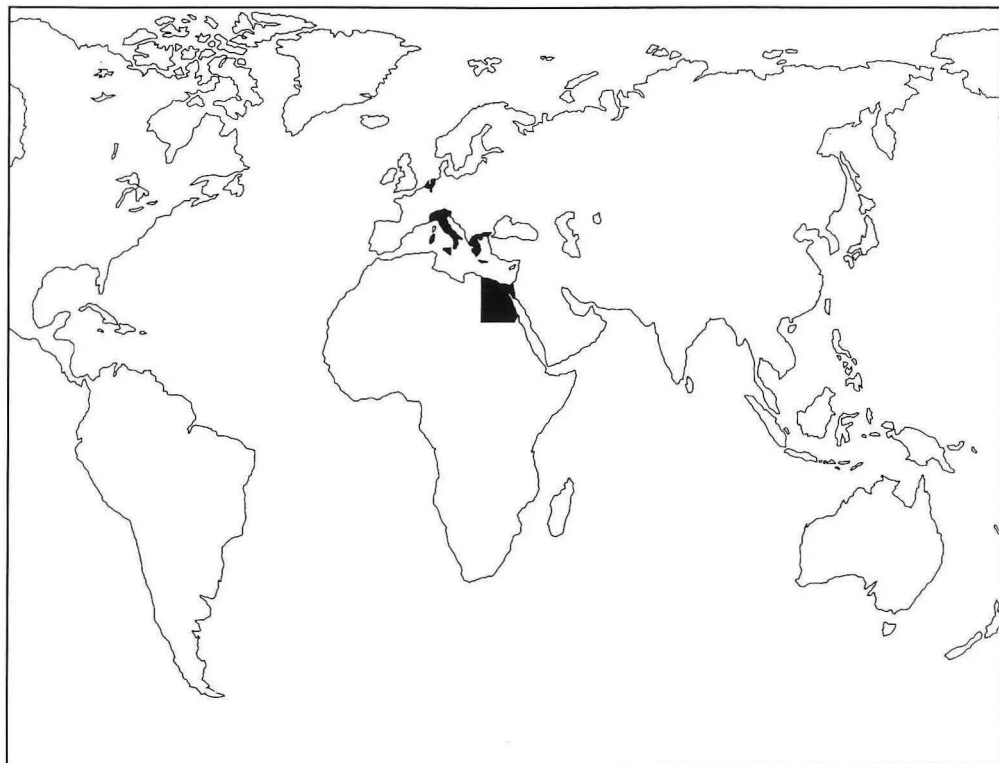
redactie

Mette Bierma
Jurjen M. Bos
Otto H. Harsema

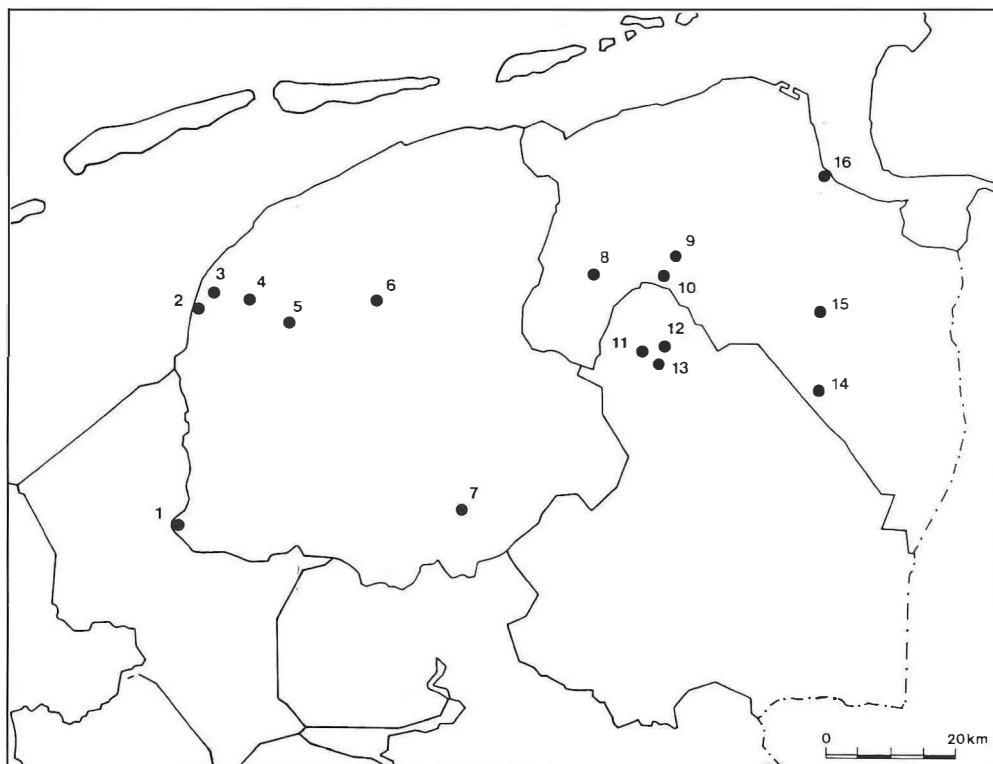
Vakgroep Archeologie

Groningen, 1998

In deze aflevering: Egypte, Griekenland, Italië, Nederland.

In deze aflevering uit Noord-Nederland: 1. Stavoren; 2. Harlingen; 3. Wijnaldum; 4. Franeker; 5. Winsum; 6. Zuidertrimdeel; 7. Oldeholtwolde; 8. Oldekerk; 9. Selwerd; 10. Liewerderwolde; 11. Lieveren; 12. Winde; 13. Hooge Veld; 14. Wildevanksterdallen; 15. Zuidbroek; 16. Delfzijl.

INHOUD

L. JOHANSEN & D. STAPERT	
Een gezin met drie vuursteenbewerkers: de <i>refitting</i> -analyse van Oldeholtwolde (Fr.)	9
O. DE GRAAF, L. JOHANSEN & D. STAPERT	
Drie jongpaleolithische vindplaatsen in noordelijk Drenthe	14
M.J.L.Th. NIEKUS, D. STAPERT & L. JOHANSEN	
Een <i>Federmesser</i> -vindplaats bij Doetinchem (Gld.), met vijf <i>retouches</i> rond een haard	18
M.J.L.Th. NIEKUS & H.A. GROENENDIJK	
Mesolithisch onderzoek in de Wildervanksterdallen (Gr.)	23
J.T. ZEILER	
Kleine knagers in het neolithicum. Resten van woelmuizen als informatiebron bij landschapsreconstructies	27
M. KLEIBRINK & M. SANGINETO	
De franjestijl & Co. Over mat-beschilderd aardewerk uit de altaaras op de 'Timpone della Motta', Francavilla Marittima	30
M.J. HAAGSMA	
Baubo in de put. Resultaten van de opgravingen in Huis 9 in Halos, 1997	36
H.R. REINDERS & A.H. KLOOSTERMAN	
Hellenistische muntvondsten uit Nieuw Halos	40
P.A.J. ATTEMA	
Romeinse kolonisatie ten zuiden van Rome (4), veldverkenningen in het hoogland van de Romeinse kolonie <i>Setia</i> (Centraal-Italië)	46
R. CAPPERS	
Perziken en pepers in de woestijn: voedsel en handel in Romeins Berenike	51
T. LOOIJENGA	
De naam van de Bataafse god Hercules Magusanus	56
A.M. BAKKER	
Een smid in het kamp: Romeinse ijzeren wapens van het Kops Plateau te Nijmegen (Gld.)	60
J.M. BOS, M.J.L.Th. NIEKUS, J. SCHEFFER & T.B. VOLKERS	
Opgraving Winsum-Bruggeburen: Romeinen in Friesland!	65
J. BAZELMANS	
De Friezenaam en het laatromeinse bewoningshiaat in het noordelijk kustgebied	70

M. HUISMAN	
Over oude en nieuwe Friezen, vanuit het perspectief van de metaalvondsten op de terp Tjitsma, Wijnaldum (Fr.)	74
W. PRUMMEL	
Dieren als grafgiften op vroegmiddeleeuwse brandstapels in de terpen	77
H. HALICI	
Gebruiksvoorwerpen van been en gewei uit de terp Tjitsma, Wijnaldum (Fr.)	81
H.A. GROENENDIJK & G.J. DE LANGEN	
Gods hof als bewaarplaats. Vooronderzoek naar de middeleeuwse kerk van Oldekerk, gem. Grootegast (Gr.)	84
H.A. GROENENDIJK & J. MOLEMA	
Een middeleeuws steenhuis op het bedrijventerrein 'De Gouden Driehoek' te Zuidbroek (Gr.)	88
M.J.L.Th. NIEKUS, C. TULP, J.M. BOS & J.H. ZWIER	
Een terpje in Harlingen, gemeente Harlingen (Fr.)	94
F.E. VREDE	
Archeobotanisch onderzoek in Lieuwerderwolde (Gr.)	96
A. JAGER	
Een aanzet tot een archeologische inventarisatie van het Zuidertrimdeel (Fr.)	100
A. UFKES	
Evaluatie van een monument, kloosterterrein Selwerd (Gr.)	103
J.L. VAN BEEK & A. UFKES	
Fysisch-antropologische studie van 'Charlie', het skelet van Selwerd (Gr.)	107
A. JAGER	
Van schuur tot stadshuis: onderzoek aan pand Zilverstraat 10 te Franeker (Fr.)	111
A. UFKES	
Een nieuw licht op de reconstructie van het blokhuis van Stavoren, gemeente Nijefurd (Fr.)	114
P.B. KOOI	
Stichtelijke beelden	118
S. BOTTEMA	
Over het gedrag van lokganzen	122

OPGRAVING WINSUM-BRUGGEBUREN: ROMEINEN IN FRIESLAND!

J.M. Bos, M.J.L.Th. Niekus, J. Scheffer¹ en T.B. Volkers

Uit Friesland komen verreweg de meeste vondsten van Romeinse origine in Noord-Nederland. De recente opgravingen in Wijncaldum (1991-'93) en Winsum (1997) hebben nieuw licht geworpen op de maatschappelijke context waarin deze voorwerpen werden gebruikt. Bij de analyse van de gegevens uit Wijncaldum is gebleken dat de Romeinse vondsten hier vooral uit vroeg-middeleeuwse context komen, Winsum overstelpte ons met voorwerpen uit de periode dat de Romeinen hier daadwerkelijk militair vertegenwoordigd waren, tussen 12 v.Chr. en 28 n.Chr. Beide opgravingen bestreken meerdere bewoningsperiodes, en beide leverden stof voor nieuw monumentenbeleid. Wijncaldum opende ons de ogen voor de erosie van wettelijk beschermde archeologische monumenten, Winsum toonde eens te meer de tot nu toe veelal verwaarloosde waarde van terpzolen, de ondergrond van ooit afgegraven terpen.

De terp Bruggeburen

De terp Bruggeburen ligt in Winsum (gemeente Littenseradiel), ongeveer 10 km ten zuidwesten van Leeuwarden (kaartblad 10F: 171.30/573.70). Met een kruinhoogte van bijna 7 m was hij een van de hoogste en grootste van Noord-Nederland. Net als zovele andere terpen ontkwam ook Bruggeburen niet aan de commerciële afgravingen voor de vruchtbare terpaarde. Tussen 1845 en 1900 werd vrijwel de gehele terp fase voor fase afgegraven. Tijdens deze werkzaamheden werden geen systematische archeologische waarnemingen verricht, wel bereikten enkele honderden voorwerpen de collectie van het Fries Genootschap, later overgegaan in het Fries Museum. Een van de meest spectaculaire vondsten, gedaan in 1861, was een laat-Romeinse zilverschat bestaande uit zilveren voorwerpen met een gewicht van in totaal 6,5 kilo. De zilverschat werd aangekocht door een Franeker zilversmid en vrijwel geheel omgesmolten, op een enkel

klein fragment na dat zich in het Fries Museum bevindt. Enkele scherven van vroeg-Romeins importaadewerk (Volkers, 1991) trokken de aandacht van de Friese archeoloog Boeles. Vondsten uit deze periode zijn zeer zeldzaam in onze noordelijke provincies en Boeles postuleerde ter plekke van Winsum dan ook een Romeinse militaire wachtpost (Boeles, 1951). Hij plaatste deze vondsten voor of in het jaar 28, toen de Friezen na 40 jaar bezetting door Rome, in opstand kwamen tegen de Romeinse commissaris Olennius (door Tacitus uit tweede hand beschreven). Het begon met het aan het kruis nagelen van Romeinse soldaten (door de Friezen), en eindigde met de beslissing (door de Romeinen) de rijksgrens in het Midden-Nederlandse rivierengebied te laten lopen. In deze periode probeerden de Romeinen de grens van hun rijk te verleggen naar de Elbe. Legeraanvoerders als Tiberius en Germanicus voeren met hun schepen door of langs Friesland. Romeinse aanwezigheid in Noord-Nederland (dat wil zeggen boven de grote rivieren, 12 v.Chr.-28 na Chr.) was archeologisch alleen tastbaar bij de vlootbasis van Velsen in Noord-Holland en, zij het minimaal, in het Friese Winsum.

De zuidelijke helft van de terpzool was al in het begin van de jaren '70 volgebouwd, nog voor het eind van dit millennium zal ook op het laatste, nog onbebouwde deel een woonwijk verrijzen. Dat was voldoende aanleiding om de mogelijkheden te bekijken archeologisch onderzoek te verrichten voorafgaand aan het bouwrijp maken van het terrein. Alvorens het onderzoek van start zou gaan werden er twee vragenstellingen geformuleerd. De hoofdvraagstelling had met archeologisch monumentenbeleid te maken. Terpzolen zijn favoriete nieuwbouwlocaties en genieten geen enkele planologische bescherming. De laatste jaren is echter steeds weer gebleken dat terpzolen nog zeer waardevolle archeologische gegevens kunnen bevatten en niet zonder meer overbouwd zouden mogen worden. Zo er nog twijfels mochten zijn over de weten-

schappelijke potentie van terpzolen, dan zou hier duidelijkheid verkregen kunnen worden. Hier, op de zool van een ooit zeven meter hoge terp die in meerdere campagnes volledig was afgegraven. En mochten er inderdaad nog bewoningssporen tevoorschijn komen, dan zou de wetenschappelijke relevantie daarvan voor de hand liggen. Bij de afgraving geborgen vondsten getuigden van bewoning vanaf de 7e eeuw v. Chr. tot in de 13e eeuw AD. De opgraving op de terpzool Stapert in Wommels van enkele jaren geleden heeft het onderzoek naar de vroegste kolonisatie van de Friese klei in de vroege ijzertijd (rond die 7e eeuw) bijvoorbeeld weer een nieuwe impuls gegeven. Belangrijker, want uniek voor Noord-Nederland, was echter de mo-

gelijkheid meer te weten te komen over eventuele Romeinse militaire aanwezigheid in de tijd van de keizers Augustus en Tiberius. In de zomer van 1997 kon dit onderzoek door de vakgroep Archeologie van de Rijksuniversiteit Groningen worden uitgevoerd, daarbij krachtig gesteund door de gemeente Littenseradiel, geassisteerd door amateur-archeologen van de regionale stichting ArgHis, het Argeologysk Wurkferbân van de Fryske Akademy, en studenten en collega-archeologen van het Groninger Instituut voor Archeologie.²

Het eerste deel van de vraagstelling kon al de eerste week beantwoord worden. Sporen in de vorm van greppels, waterputten, afvalkuilen en paalsporen, en zelfs verschillende (vroeg)middel-

Fig. 1. Overzicht van een van de vlakken in werkput 3. De grondsporen (sloten, greppels en kuilen) tekenen zich duidelijk af in de natuurlijke kwelderafzettingen (foto M.J.L.Th. Niekus).

eeuwse menselijke begravingen werden blootgelegd. Deze sporen waren van een aard dat het zaak was ze te documenteren voor het terrein op de schop zou gaan ten behoeve van de nieuwbouw: alle bewoningsperioden waren vertegenwoordigd, waaronder die uit de Romeinse tijd. Het veldonderzoek zou uiteindelijk bijna drie maanden duren en een oppervlak van bijna 7.500 m² beslaan, een substantieel deel van het oppervlak van de oorspronkelijke terp (GIA-opgravingsnummer 34).

Wijn, vissaus en olijfolie

Meer dan honderd magazijndozen vol vondstmateriaal staan nu te wachten op nadere bestudering, zoals ook de vastgelegde grondsporen nader moeten worden geanalyseerd. Vanzelfsprekend zullen we ons hier moeten beperken tot enige voorlopige opmerkingen. Vele Romeinse voorwerpen konden worden geborgen, de meeste uit de vroege eerste eeuw, de periode van Romeinse bezetting. De grootste vondstcategorie uit deze periode bestaat uit op de draaischijf gemaakt, geïmporteerd aardewerk: scherven van amfora's, kruikamforen, wrijfschalen, kurkurnen en terra sigillata. Uniek voor Noord-Nederland zijn enkele scherven van het zogeheten Pompejaans Rood, aardewerk (met name grote borden), afkomstig uit de omgeving van Pompeï. De verschillende typen amfora's zijn gebruikt voor het transporteren van wijn, vissaus en olijfolie. Deze functionele driedeling, in combinatie met de grote verscheidenheid aan ander aardewerk (het gehele scala is vertegenwoordigd), is typerend voor vroege militaire aanwezigheid. De oorspronkelijk bijna een meter hoge kruiken zijn onder meer afkomstig uit Zuid-Spanje, Zuid-Frankrijk en zelfs uit het Griekse Rhodos. Dit doet vermoeden dat de Romeinse officieren en mogelijk ook de gewone soldaten van Mediterrane afkomst waren. Twee hebben een opschrift gehad, mogelijk een aanduiding van de inhoud of een inhoudsmaat. Ook ingekraste tekens (*sgraffito*) werden aangetroffen. In alle gevallen wordt dit materiaal samen met inheemse waar aangetroffen: de Romeinse militairen kwamen niet in niemandsland maar in bewoond gebied. De Friese nederzetting Winsum (maar dan wel onder een andere, onbe-

Fig. 2. Hals van een Romeinse amfoor, een van de oren is nog aanwezig (foto M.J.L.Th. Niekus).

kende naam) werd Romeins steunpunt. Juist deze combinatie van import en inheems aardewerk kan veel nieuwe inzichten opleveren over de confrontatie tussen de Friezen en de Romeinse soldaten. Daarbij is het Romeinse aardewerk, met name de terra sigillata, scherp te dateren waardoor ook de datering van inheems aardewerk aangescherpt kan worden.

Dat Romeinse militairen Winsum bezochten, staat op grond van de vondsten vast; dat hier een fors Romeins legerkamp lag, is op grond van diezelfde vondsten en de grondsporen niet aannemelijk te maken. Spitsgrachten en wallen lijken te ontbreken. Moeten we, zoals een collega suggereerde, een *castellum* op een loopafstand van 5-10 km van Winsum zoeken? Ergens daartussen moeten we de werkelijkheid van tweeduizend jaar geleden zoeken. Tot dusver zijn geen typische militaria onder de metaalvondsten aangetroffen; bij een (semi)permanente militaire aanwezigheid zou je eigenlijk meer uitrustingsstukken verwachten, en delen van het uniform zoals de kenmerkende mantelspelden, gespen, en maliën.

Onder de gevonden munten geldt een aantal wel als typisch soldatengeld. Verschillende bronzen munten (assen) hebben een later ingeslagen merkteken, de zogeheten klop. Een hele as draagt de klop CAE (Caesar), een gehalveerde de klop TIB (Tiberius). Ook de klop AUG (Augustus) werd aangetroffen. Deze geklopte munten waren speciaal bedoeld voor de legioenen in Neder-Germanië, hoewel we niet geheel kunnen uitsluiten dat een aantal op een of an-

dere wijze terecht zijn gekomen bij de lokale bevolking. De oudste munt is een zilveren denarius uit 46 v.Chr., een andere denarius is van Augustus, tussen 15 en 13 v.Chr. in Lyon geslagen.

Een geul die langs de periferie van de terp liep had nog enkele verrassingen in petto. Uit de vulling kwamen verschillende, voor Nederland zeldzame of zelfs unieke, voorwerpen tevoorschijn; een dubbelgevouwen tinnen bord, de onderkant van een messing lantaarn, een lange zilveren naald (*stilus?*) en een geslepen natuursteen plaatje. De laatste werd gebruikt voor het aanmaken van medicijnen of make-up. Naast grote aantallen botten kwam ook een hoeveelheid Romeins aardewerk uit de geul. De exacte datering van dit materiaal is nog niet vastgesteld.

Bij de uitwerking zal de relatie tussen de Friese Winsumers en de Romeinse bezetters een centrale rol spelen. Romeinse militaire aanwezigheid is met deze opgraving vastgesteld, maar duur en omvang van die aanwezigheid moeten nog worden bestudeerd, alsmede de precieze aard van de relatie met de inheemse bevolking. Hoe komt het bijvoorbeeld dat Winsum volstrekt alleen staat met zijn vele Romeinse vondsten uit deze vroege periode? Volgens velen speelde de vlootbasis in Velsen en de omgeving daarvan een rol bij de Friese opstand; na de opgraving mogen we op z'n minst aannemen dat de gemoederen in Winsum niet onberoerd bleven.

Winsum lag in de Romeinse tijd aan een uitloper van de zogenaamde oer-Boorne, een voorganger van de Middellzee die uitmondde rond Sexbierum. Het zal dus zeker over water bereikbaar zijn geweest. Het is verleidelijk je voor te stellen welke indruk het gemaakt moet hebben toen voor het eerst een Romeins schip of een eskader kwam aanvaren, en het anker liet vallen.

Andere perioden

Vanzelfsprekend stond de vroeg-Romeinse periode centraal in het onderzoek maar ook de ontwikkelingen voor en na die tijd zullen bij de uitwerking de nodige aandacht krijgen. Enkele interessante vondsten willen we nog even noe-

men: een fragment van een vuurstenen sikkel uit de vroege-ijzertijd, Ruinen-Wommels III-aardewerk (4e-3e eeuw v.Chr.) ingelegd met witte schelppasta, (vroeg)middeleeuwse skeletgraven waarvan twee met bijgaven (o.a. twee zilveren ringetjes) en middeleeuwse tonputten met complete Pingsdorf-kannen en kogelpotten. Twee houten emmers, waarvan een compleet en gaaf, zijn nog niet gedateerd.

Summary

Last year a large-scale excavation was carried out in the levelled terp Bruggeburen, near Winsum (municipality of Littenseradiel), in the province of Friesland. The terp was one of the highest and largest of the northern Netherlands before it was quarried for the fertile terp soil during the second half of the 19th century. During these commercial diggings a number of early-Roman pottery sherds were found. They were interpreted as belonging to a Roman military outpost. Building activities threatened the last part of the levelled terp, so an excavation was undertaken. The excavation revealed a lot of features and finds from the early Iron Age (7th century BC) up to the 14th century AD. The most important finds date from the early Roman period, most probably between 12 BC and AD 28, during which Friesland (or Frisia) was part of the Roman Empire. The finds from this period include fragments of amphorae, terra sigillata, Pompeian pottery and coins specially struck for soldiers. The amphorae originate in Rhodes, southern Spain and southern France. Although no military equipment was found, the range of pottery and the types of amphorae (wine, olive oil and fish sauce) are typical of military presence. Besides the Roman harbour at Velsen (province of North Holland) Winsum-Bruggeburen is the only location in the Netherlands beyond the Limes where military presence can be attested.

Noten

1. ArgHis/Fryske Akademy.
2. De dagelijkse leiding berustte bij de tweede auteur, onder supervisie van de eerste auteur. T.B. Volkers had de leiding over de vondstadministratie, K. Klaassens had de technische leiding. Het tekenwerk werd uitgevoerd door J.H. Zwier. Vele 'Romeinse' collegae stelden hun expertise ter beschikking, waarvoor wij hen zeer erkentelijk zijn.

Literatuur

- Boeles, P.C.J.A., 1951. *Friesland tot de elfde eeuw*. 's-Gravenhage.
- Bos, J.M., M.J.L.Th. Niekus & J. Scheffer, 1997. Romeinen in Friesland. *Noorderbreedte* 5, pp. 3-5.
- Volkers, T.B., 1991. Romeinse import van 12 v.Chr. tot 70 n.Chr. in het Friese terpengebied. *Jaarverslagen van de Vereniging voor Terpenonderzoek* 75, pp. 94-103.